28. Хроника. Екатеринославские Епархиальные ведомости. 1914. № 31. 1 нояб. С. 830.
29. Цап М. Волинське православне духовенство в першій світовій війні. Волинський Благовісник. 2014. № 2. С. 45–65.
30. Церковные школы Екатеринославской епархии в 1914–1915 учебном году. Екатеринославские епархиальные ведомости. 1915. № 31. 1 нояб. С. 770–773.

Надійшла до редкол.: 15. 02. 2019

Прорецензовано: 01. 03. 2019

УДК 94(477) 94 (477.63) «1917»

DOI: 10.33287/11912

Діяльність Катеринославської міської думи в контексті подій кінця грудня 1917 р.

В. Я. Яценко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Розглянуто та проаналізовано діяльність Катеринославської міської думи під час подій кінця грудня 1917 р. у Катеринославі.

Ключові слова: Катеринослав; міська дума; гласні; Губернська революційна рада; Рада робітничих і солдатських депутатів; більшовики; повстання; гайдамаки; вільне козацтво; червоногвардійці.

Рассмотрена и проанализирована деятельность Екатеринославской городской думы во время событий конца декабря 1917 г. в Екатеринославе.

Ключевые слова: Екатеринослав; городская дума; гласные; Губернская революционная рада; Совет рабочих и солдатских депутатов; большевики; восстание; гайдамаки; вольное казачество; красногвардейцы.

The article analyzes the activities of the Ekaterinoslav City Council during the events of the end of December 1917, when Soviet power was established in Ekaterinoslav. This happened as a result of the armed uprising of the Bolsheviks on December 27–29, 1917. The City Council of Ekaterinoslav, as a local government, did not remain indifferent to these events.

It should be recognized that in the events of December 27–29, 1917, the Ekaterinoslav City Council did not play a decisive role. Such a role belonged to the main opposing forces - the Bolsheviks and supporters of the Central Rada. Representatives of both sides were part of the city дума and, of course, tried to use it to their advantage. Thus, city self-government could not remain aloof from the events for this reason. It is important to remember that all this happened in the conditions of the war declared by Soviet Russia to the Ukrainian People's Republic. The armed

uprising of the Bolsheviks in Ekaterinoslav was coordinated with the onset of the Soviet troops.

An analysis of events shows that the City Duma Ekaterinoslav was practically incapable of somehow having a significant impact on the events. Their discussion at public meetings, sending delegations to end the bloodshed and reconciliation of the parties proved to be of little effect. Among the reasons for this should be called the composition of the Duma, which was predominantly composed according to the party principle and lack of armed forces. It was power that dictated its will in these events. Public thoughts, representatives of conservative and moderate socialist parties (Cadets, Mensheviks, Socialist Revolutionaries, etc.) tried to use the institutional capacity of city self-government to stop or minimize the civil war that broke out in Ekaterinoslav. It should be noted that the Ekaterinoslav City Council in the real conditions of the end of December 1917. I did everything possible within its competence.

Keywords: Ekaterinoslav; City Council, members of the City Council; Provincial revolutionary council; Council of working and soldier's deputies; Bolsheviks; rebellion; gaydamaks; the free Cossacks; Red Guard.

Події кінця грудня (за старим стилем) 1917 р. у Катеринославі знаменували одну із змін влади, яких упродовж 1917–1920 рр. тут відбулося щонайменше 18 разів. Але в результаті збройного повстання більшовиків 27–29 грудня 1917р. (9–11 січня 1918 р.) у Катеринославі вперше була встановлена радянська влада. Тому очікувано ця подія привертала особливу увагу саме радянських істориків. Але й вони, досліджуючи цю тему, найчастіше навіть не згадували про діяльність під час названих подій міської думи Катеринослава, або робили це у заздалегідь упередженому концептуальному контексті. Тривалий час означена тема не діставала повноцінного і об'єктивного висвітлення. Метою ж даної статті є закрити цю прогалину, а саме ґрунтовно і всебічно розкрити діяльність міського самоврядування Катеринослава під час подій кінця грудня 1917 р.

Інтерес до цієї теми визначився вже в 20-х рр. ХХ ст., підтвердженням чого є спогади більшовиків, активних учасників встановлення радянської влади в Катеринославі наприкінці грудня 1917 р., опубліковані у збірниках Катеринославського (Дніпропетровського) Істпарту «Пятая годовщина Октябрьской революции» та «Борьба за Советы на Екатеринославщине» [6; 14]. Автори цих матеріалів (В. К. Аверін, К. Іванов, С. О. Кошелев, А. Й. Новиков та ін.) [1; 2; 3; 8; 10; 12; 13], описуючи події 27–29 грудня, показували також, що в ці дні відбувалося в приміщенні міської думи, наради, які там проходили, роботу делегацій, яких відправляли до ворогуючих сторін, та ін. Цінним є те, що ці діячі, які безпосередньо брали участь у названих подіях, описували те, свідком чого були.

Не менш цінними є свідчення українських діячів, членів УСДРП І. П. Мазепа та П. В. Феденка, які теж були учасниками цих подій. І. П. Мазепа до того ж був гласним думи. У своїх працях, виданих у першій половині 50-х рр. ХХ ст. [11; 15; 16, с. 252–253, 308–310], ці діячі, представники протилежної сторони, дали свою оцінку діям міської думи в названі грудневі дні. Більш лаконічно це зробив І. П. Мазепа: «Українці перемагали. Але в боротьбу вмішалася міська Дума. Щоб припинити війну на вулицях міста, вона виступила посередником між українцями і більшовиками. Пізно вночі з Брянського заводу для переговорів виїхала делегація від більшовиків. В дорозі її затримали українські вартіві, але по з'ясуванні справи відпустили. Тим часом на поміч більшовикам поспішали нові військові відділи від Антонова. Більшовики про це знали. Тому, щоб виграти час, вони зірвали переговори під претекстом, що, мовляв, українці порушили умову недоторканості делегатів.

Рано 10 січня 1918 р. з Харкова прибули нові російські відділи під командою Єгорова. Це вирішило справу на користь більшовиків» [11, с. 70]. Зовсім інакше оцінив діяльність думи В. Я. Борщевський. У своїх монографіях, торкаючись роботи думи в контексті названих подій, він головну увагу зосередив на тому, що «буржуазні, націоналістичні та угодовські елементи в думі», намагаючись уникнути повного розгрому гайдамаків, вдавалися до різних заходів, щоб припинити збройне протистояння [4, с. 153; 5, с. 148–149]. Про пропозиції міської думи мирних переговорів між гайдамаками і більшовиками та участь у них В. К. Аверіна говорить у книжці Г. І. Шевченка, присвяченої цьому більшовицькому діячу [18, с. 83]. Невеличка згадка про міську думу Катеринослава при висвітленні подій 27–29 грудня 1917 р. міститься в книзі М. Шатрова [17, с. 402]. В інших виданнях радянської доби, в яких описувалися названі події, міська дума Катеринослава навіть не згадувалася. З новітніх досліджень окремі сюжети названої теми дістали висвітлення в монографії М. Ковальчука [9, с. 432, 434, 438–439]. Власне, цим майже й обмежується історіографія цієї теми.

Для її розкриття є достатня джерельна база, яку складають, окрім вже названої мемуарної літератури, також і «Журнал зібрань Катеринославської міської думи» за серпень-грудень 1917 р., який зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області [7]. Останній документ є найціннішим джерелом по цій темі.

Часовий вимір теми, що розглядається, хоч і невеличкий, охоплюючи всього декілька днів, але змістовний і дуже наповнений

подіями. Уже в грудні визначилося відкрите протистояння між більшовиками і українцями. Після визнання ще наприкінці листопада Губернською (Губерніяльною) революційною радою (ГРР) влади Центральної Ради, більшовики залишили цю установу. На початку грудня під їх контролем опинилася Рада робітничих і солдатських депутатів (РРСД), яка виступила за встановлення в Україні радянської влади. 12 (25) грудня I Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові проголосив в Україні радянську владу. Від Харкова почався наступ більшовицьких військ. Створений 5 (18) грудня більшовиками Катеринослава Військово-революційний штаб безпосередньо зайнявся підготовкою повстання. Ще 30 листопада – 1 грудня (12–13 грудня) до Катеринослава більшовиками був доставлений ешелон зі зброєю, більшість якої дісталася Червоній гвардії. Чисельність останньої у грудні зросла щонайменше у 5–6 разів, сягнувши трьох тисяч. У розпорядженні української влади був полк (курінь) гайдамаків (майже тисяча військових) і загони Вільного козацтва в робітничих районах Катеринослава та навколишніх селах. Останні налічували більше тисячі осіб. Також у розпорядженні українських військ була артилерія і кулемети, тобто на їх боці була технічна перевага. Прибулий на початку грудня до міста Сердюцький полк отамана Орлика (дві тисячі військових) у вирішальний момент заявив про нейтралітет. Досить числений місцевий гарнізон (228, 271 запасні полки та ін. частини) після наказу командувача Одеського військового округу від 10 (23) грудня про відпустку всім солдатам не українцям стихійно демобілізувався і за кілька днів майже перестав існувати [9, с. 341].

У другій половині грудня до Синельникова і Павлограда підійшли радянські війська. З їх командуванням катеринославські більшовики на 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) погодили дату повстання у місті. Але отриманий гайдамаками 25 грудня 1917 р. (7 січня 1918 р.) броневий автомобіль з Олександрівська порушив ці плани. У перший же день вночі загін червоногвардійців викрав машину й доставив її на Брянський завод. Наступного дня командування гайдамаків висунуло більшовикам ультиматум: повернути броневий автомобіль і повністю роззброїтися. Більшовики ультиматум відкинули. 27 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р.) артилерія гайдамаків зробила кілька пострілів по Брянському заводу та прилеглий території, але на вимогу солдатів-орликівців змушені були припинити вогонь. Бойові дії, які почалися, найактивнішими були в Нових Кодаках, Амур-Нижньодніпровську і центрі міста. Уже наприкінці першого дня опір загонів вільного козацтва в Нових Кодаках було

придушено. В Амур-Нижньодніпровську і на станції Ігрені тривали запеклі бої, проте вже 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) шлях радянським військам на Катеринослав було відкрито.

Найзапекліший бій тривав у центрі міста, на Катерининському проспекті. Протистояли гайдамаки, зосереджені в міському поштамті, і загін червоногвардійців, який тримав оборону в колишньому будинку губернатора, де містилася РПСД. Увечері 27 та вранці 28 грудня 1917 р. (9–10 січня 1918 р.) було відбито п'ять атак гайдамаків. Міська дума в цей час намагалася примирити ворогуючі сторони. На середину дня 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) на станцію Катеринослав прибув бронепотяг з радянськими військами, які наступали із Синельникова. Увечері цього дня оточені у міському поштамті гайдамаки припинили опір. 29 грудня 1917 р. (11 січня 1918 р.) у Катеринославі була встановлена радянська влада. Таким був загальний перебіг подій. Розглянемо тепер їх у контексті діяльності міського самоврядування Катеринослава.

Надзвичайні збори Катеринославської міської думи відбулися 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.). На засіданні, яке відкрилося о восьмій годині вечора, присутніми були записані 27 гласних (зі 113). Головував есер Ю. В. Ченикаєв. Більшовицька фракція на цьому зібранні була представлена М. М. Беком, Л. Д. Цимериновим, Б. О. Ройзенманом. Від українських фракцій були Г. Ю. Воробійов і І. П. Мазепа (обидва від УСДРП). Головуючий відразу заявив, що оскільки засідання скликане з приводу подій, які мають характер громадянської війни, то воно не потребує кворуму і є дійсним. Ю. В. Ченикаєв закликав обмінятися думками з приводу поточних подій. У відповідь Г. Ю. Воробійов запропонував влаштувати спільне засідання міської думи з представниками соціалістичних і революційних організацій, які в той час засідали в сусідній кімнаті. Це на думку українського діяча могло визначити шляхи до припинення громадянської війни. Проте головуючий запропонував обговорити питання про спільне засідання після того, як попередньо буде заслухана інформація про події. Після заяви представника єврейської фракції М. С. Брука про те, що вчора увечері гласні, які прибули до думи, були виставлені і не допущені до участі в нараді, яка там відбувалася, Ю. В. Ченикаєв надав слово для інформації гласному А. М. Фушману (Бунд) [7, арк. 467–457 зв.].

Доповідач повідомив, що вранці 27 грудня представникам соціалістичних партій стало відомо про ультиматум Червоній гвардії від українських військових частин з вимогою повернення відібра-

ного озброєння. Було вирішено скликати нараду з представників соціалістичних партій і робітничих організацій, щоб вирішити конфлікт «старим сімейним способом», бо зовсім не очікували подальшого розвитку подій. Місцем для проведення наради обрали нейтральну територію – міську думу, де й зібралися о 12 годині дня. Для ефективної роботи було вирішено обмежити склад зібрання представниками двох ворогуючих сторін і робітничих організацій, і нікого більше не допускати. Оскільки о 12 годині 30 хвилин збігав термін ультиматуму, було вирішено домогтися його продовження. Для цього була виділена делегація у складі А. М. Фушмана і М. М. Бека. На Брянському заводі їм категорично було заявлено, що на час роботи комісії усі бойові дії негайно будуть призупинені. Гайдамаки ж від прямої відповіді ухилилися, заявивши, що вже використали всі способи для мирного врегулювання питання. Робота цієї комісії не дала очікуваного результату. Вдень почався гарматний обстріл Брянського заводу та бойові зіткнення в різних частинах міста.

Нарада ж у цей час продовжувала шукати засоби та шляхи до припинення цих подій. Після тривалого обговорення всі одногolosно вирішили, що броньовик, який вважали приводом або навіть причиною громадянської війни, треба негайно забрати з Брянського заводу і передати в розпорядження Військової ради, а щоб унеможливити його використання – зняти з нього замки. Новий план треба було узгодити з обома сторонами. Проте упродовж дня і вечора 27 грудня не було телефонного зв'язку з Брянським заводом. Опівночі представники гайдамаків погодилися на ізоляцію броньовика. Потрібно було дізнатися думку протилежної сторони. За сприяння тих, хто мав зв'язок з телефонною станцією, вдалося подзвонити на Брянський завод. Представникові революційного штабу запропонували негайно прибути в думу для обговорення поставленого питання. У відповідь абонент запропонував відтермінувати це до 9 години ранку з тим, щоб члени революційного штабу могли зібратися і ухвалити рішення.

Але гайдамаки, не довіряючи більшовикам, на це не пристали. А. М. Фушман знову подзвонив на завод і повідомив про це, попередивши, що гайдамаки знову почнуть обстріл, якщо броньовик не ізолюють. Представник Брянського революційного штабу погодився приїхати і просив надіслати автомобіль, але через відсутність водіїв це виявилось неможливим. Пропозицію приїхати паровозом зі станції Горяїново представник штабу відхилив. Тоді йому було запропоновано дістатися думи будь-яким можливим способом. Членам

наради повідомили, що представник штабу виїздить верхи і вимагає недоторканості. На це представник Військової ради дав гарантії.

Прибуття посланця, яке очікувалося о другій годині ночі, затяглося. О п'ятій ранку почався артилерійський обстріл, який о 6 годині 30 хвилин посилювався. Занепокоєні члени наради телефоном дізналися, що два представники революційного штабу захоплені гайдамаками і утримуються на пошті. Ця вістка присутніх вразила, бо гайдамаки на пошті не могли не знати про прибуття мирної делегації. Представникові Військової ради поставили вимогу посприяти звільненню делегатів. На пошту прибув виконуючий обов'язки міського голови Г. Н. Малтапар і наполіг на звільненні затриманих. Після цього нарада вже в повному складі продовжила свою роботу. Заслухали делегацію від залізничників, яка заявила, що рух залізницею буде призупинено. Далі обговорювали питання щодо мирного розв'язання збройного конфлікту. Представник Червоної гвардії заявив про готовність укласти мир на умовах нейтралізації броньовика та артилерії і передачі цього бойового спорядження зведеному караулу, а також нейтралізації всіх установ (пошти та ін.). Гайдамаки вимагали нейтралізації будинку Ради РСД і виведення бойових частин з усіх публічних будівель.

Почалося обговорення кожного заявленого пункту. А. М. Фушман цей момент в роботі наради визначив як самий критичний. Дійшли чутки, що на вокзалі, який займали вільні козаки і червоногвардійці, неминуче зіткнення. У цей час полковник Єфремов телефоном повідомив, що на вокзалі відбувається бійня – б'ють вільних козаків, і, якщо упродовж двадцяти хвилин не буде категоричного рішення щодо цього, він спрямує гармати не тільки на Брянський завод, але й на місто. А. М. Фушман повідомив йому про результати роботи наради на той час. Єфремов обіцяв гармати не застосовувати і просив ужити заходи до припинення братовбивчих дій. До приміщення Ради і на пошту знову була відправлена делегація. Обидві сторони погоджувалися на припинення бойових дій. Була вже третя година дня і знову посилювалася стрільба. Начебто червоногвардійці зі Стародворянської обстрілювали пошту і якийсь кулемет з даху Міжнародного банку. Приналежність кулемета встановити не вдалося. Усі очікували результатів делегацій, направлених на Брянський завод і до гайдамаків. З Брянського революційного штабу заявили про готовність закінчити бойові дії, якщо будуть прийняті висунуті ними пункти. Відповіді від гайдамаків ще не було.

О 3 годині 30 хвилин дня Єфремов заявив, що вимагає відповіді і далі чекати не може. На це А. М. Фушман щиросердно і відверто повідомив, що як голова наради сам не має чіткого уявлення про те, що відбувається, і просив почекати з гарматним обстрілом, бо сподівається на мирне розв'язання питання. І поки що гайдамаки гармат не використовували. А. М. Фушман повідомив, які катастрофічні наслідки можуть бути для Брянського заводу, якщо його почнуть обстрілювати з гармат. Останнє, про що поінформував доповідач, були втрати, кількість загиблих і поранених на заводі, пошти та серед гайдамаків. До сказаного було додано, що телеграф, як і деякі телефоністки, працює [7, арк. 457 зв. – 460]. Після цього головуючий Ю. В. Ченикаєв запропонував почати обговорення питання про спільне засідання думи з представниками революційних організацій.

Гласний С. І. Зандер (меншовик), який першим узяв слово, відразу ж заявив, що вважає неможливим таке засідання, оскільки чимало гласних уже задіяні в цій нараді. Тому він запропонував відправити туди представників думи. На думку гласного, дума повинна була санкціонувати участь членів управи в нараді революційних організацій, виробити заходи до ліквідації громадянської війни та ізоляції населення. Також слід було створити орган, який сприяв би примиренню ворогуючих сторін. Окрім цього управі слід було доручити підготувати відозву до населення [7, арк. 460].

Гласний М. М. Ломовський (ОЄСРП) не погодився з тим, щоб у приміщенні думи засідали окремо нарада революційних організацій та представники думи, при цьому обговорюючи однакові питання. Доповідач вважав, що це треба робити, разом і спільними зусиллями виробити заходи до порятунку населення. Події розгортаються так швидко, що дума не може бути осторонь, бо мешканці міста, які проти своєї волі втягуються в те, що відбувається, перш за все розраховують на думу. Тому міське самоврядування повинно бути готовим допомогти людям, які страждатимуть не стільки від бойових дій, скільки, головним чином, від дій хуліганів, які скористуються ситуацією. Слід запобігти тому, щоб хуліганські елементи розгромили місто. Дума повинна призначити спільне засідання з представниками інших організацій. Наявність у міському самоврядуванні неосоціалістичних елементів не повинно зашкодити цьому, бо від погромів страждатимуть усі без винятку. Дума ж повинна захистити усі верстви населення від усіх збитків, які їм можуть бути завдані під час громадянської війни [7, арк. 460–460 зв.].

Наступний доповідач А. С. Сандомирський (меншовик) повідомив про прибуття великого ешелону більшовицьких військ і можливість нових боїв. Тому наступного дня необхідно скликати пленарне засідання думи, щоб повідомити населенню про події і обговорити заходи до його захисту. Також потрібно зібрати спільне засідання. Є загроза повторення московських подій, якщо не гірше. Треба посилити самоохорону, організувати нейтральні заго-ни і створити орган з представників усіх фракцій. Гласний вважав необхідним санкціонування думою рішень усіх демократичних ор-ганізацій, обравши міське самоврядування нейтральним пунктом і використати його назву, щоб влаштувати під його егідою перемир'я. До того ж дума повинна оголосити свої засідання перманентними [7, арк. 460 зв.]. М. М. Ломовський повідомив, що для охорони міста есерами, ОЄСРП, Бундом і Союзом єврейських воїнів організовані нейтральні дружини. Думі необхідно санкціонувати ці дружини і доручити управі видати їх членам мандати для перепусток по мі-сту. До того ж, оскільки члени дружин-робітники втрачають свій заробіток, необхідно асигнувати гроші для покриття цих збитків. Головуючий Ю. В. Ченикаєв пропозицію М. М. Ломовського визнав одним із заходів, призначених для охорони населення, і прийняття її без обговорення інших заходів не вважав доцільним.

Гласний М. С. Брук (єврейська фракція) запропонував зараз же обговорити це питання в повному обсязі. Голосуванням було вирі-шено відкласти засідання думи на завтра, уповноваживши управу у разі видання нарадою революційних організацій відозви до насе-лення, підписати її.

Гласний М. Ю. Ворожейкін зробив дві заяви-запити. По-пер-ше, він уважав, що навіть за наявних умов неприпустимо допускати пільгові канікули для службовців міської управи. По-друге, гласний хотів знати, чи отримувала в грудні міська міліція жалування і в чому в ці дні виявилася її діяльність.

На ці заяви відповіли присутні члени управи. М. М. Ломовсь-кий повідомив, що службовці управи, які сьогодні повинні були працювати від десятої до першої години дня, не з'явилися, вірогід-ніше за все від неможливості це зробити. Продовольчі ділянки пра-цювали. Управа ж зробить усе, щоб службовці були на роботі.

Г. М. Малтапар (есер) про міліцію пообіцяв відповісти наступ-ного дня. Відсутність службовців на робочих місцях гласний пояснив не потуранням управи, а скоріше грошовим питанням. У касі грошей не було, а службовцям, які прийдуть, треба буде платити. Незважаю-

чи на це, за домовленістю управи зі спілкою службовців було ухвалено встановити чергування в усіх відділах. Службовців, які приходили сьогодні, не пустили, оскільки двері управи були зачинені.

Наприкінці засідання гласний А. С. Сандомирський зробив заяву про те, що по місту будь-яка стрілянина зараз припинена. У Раді робітничих і солдатських депутатів триває нарада представників від гайдамаків і більшовиків, де обговорюється питання про вироблення умов мирних переговорів. Задіяні заходи до того, щоб відіслати війська, які прямували від Амура, і не дати їм увійти на територію міста. Робітники Амура і населення Нижньодніпровська вимагають виведення цих військ. Також А. С. Сандомирський повідомив, що електрична станція погодилася сьогодні дати освітлення, а також взяти заходи до того, щоб водогін працював до 12 години наступного дня. Залізничники на станцію доставлять вугілля. Ужиті будуть заходи для підвезення борошна і регулярної роботи телефону. Після цього головуєчий закрив засідання думи [7, арк. 460зв. – 461 зв.].

Наведена інформація з протоколу засідання міської думи 28 грудня 1917 р. доповнюється відомостями зі спогадів учасників подій. Більш інформативними є мемуари більшовиків. Але у цьому виді джерел нерідко містяться неточності і навіть помилки як в датуванні, так і в розкритті змістовної частини подій, що обов'язково слід враховувати при їх використанні. Зі спогадів більшовиків найбільш цікавими є роботи В. К. Аверіна, К. Іванова, С. О. Кошелева, А. Й. Новикова.

Спогади В. К. Аверіна про ці події уміщені були в збірниках Істпарту 1922 і 1927 рр. 27 грудня він був на Брянському заводі, керуючи діями революційного штабу. 28 грудня близько першої години ночі раптово задзвонив телефон, який цілий день не працював. Дзвонили з міського самоврядування і повідомили, що дума готова бути посередником у переговорах між більшовиками і українцями. Було повідомлено, що командування гайдамаків гарантує недоторканість делегатам, навіть якщо переговори виявляться безрезультативними. Проте біля пошти В. К. Аверіна і його супутника К. Грінбаума затримали гайдамаки і до ранку тримали їх із зав'язаними очами в різних кімнатах, погрожуючи розстрілом. Вранці прийшов представник думи, есер, і полонених звільнили. В. К. Аверін згадує, що коли вони нарешті прийшли в думу, то побачили як дехто з товаришів спали на столах. Коли знову запрацювала нарада, стало відомо про наближення радянських військ. Це змусило більшовиків змінити тактику. Нове рішення вони ухвалили

на нараді своєї фракції. Було вирішено перервати переговори під приводом порушення командуванням гайдамаків угоди про мирну делегацію та необхідності з'ясування становища в робітничих кварталах міста. Після оголошення цієї заяви, інші учасники наради після довгих суперечок змушені були на неї пристати. Командування гайдамаків підписало пропуск і делегація більшовиків, у складі якої був і В. К. Аверін, на автомобілі під білим прапором виїхала на Брянський завод [1, с. 85–86; 2, с. 147–148].

А. Й. Новиков, один з керівників оборони будинку Ради, розповів, що, коли стало відомо про затримання гайдамаками Аверіна і Грінбаума, він пішов в думу дізнатися про загальне становище. Коли прийшов, делегати Брянського заводу вже були звільнені і знаходилися в міській думі. Більшовицькій фракції, у складі якої в той час були Е. Й. Квірінг, С. І. Гопнер, М. М. Бек, В. К. Аверін та ін., А. Й. Новиков розповів, що відбувалося під час оборони будинку Ради за минулу добу. Категорично відхиливши пропозицію залишитися на засіданні, він повернувся на свою ділянку [12, с. 92–93].

Більш детально про оборону будинку Ради повідомляє інший його керівник С. О. Кошелев. Він свідчить, що 27 грудня о 9–10 годині до Ради прийшли представники гайдамаків з ультимативною вимогою негайно повернути викрадений броньовик, у разі невиконання погрожуючи артилерійським обстрілом Брянського заводу. Коли вони пішли, відбулося засідання більшовиків, членів президії Ради, на якому розподілили обов'язки у зв'язку з очікуваними подіями. В. К. Аверін і К. Грінбаум поїхали на Брянський завод, Е. Й. Квірінг і С. І. Гопнер відправилися до міської думи, А. Новіков пішов до гайдамаків, С. О. Кошелев залишився чергувати в будинку Ради. Скоро повернувся А. Новіков з повідомленням, що гайдамаки готові до виступу. З цією вісткою він пішов до думи, щоб поінформувати про це свою фракцію, а потім відправився на Брянський завод.

Після початку обстрілу гайдамаками заводу, лідери меншовиків і есерів зібралися в думі і почали вмовляти більшовиків не починати бою, не відповідати на постріли, бо прол'ється багато робітничої крові. На думку С. О. Кошелева, це були «крокодилові сльози». Автор спогадів говорить, що міська дума в ніч з 27 на 28 грудня засідала майже в повному складі. Імовірно мемуарист плутає засідання думи, якого в названий час не було, з роботою наради революційних організацій. Він вказує, що в думі були присутні від усіх соціалістичних партій, називаючи меншовиків, есерів, українських соціал-демократів, єврейських соціалістів, бундівців,

більшовиків Серед останніх він називає Е. Й. Квірінга, С. І. Гопнер, Б. О. Ройзенмана, Н. І. Хавського та ін. С. О. Кошелев заявляв, що дума займалася переливанням з пустого в порожнє, не в змозі остаточно визначитися із роллю, яку вона повинна була відігравати в подіях, що насувалися. Автор спогадів вказує, що дума, здається, ухвалила бути нейтральною, відправивши своїх делегатів на Брянський завод, до гайдамаків та в Раду РСД домовлятися не починати боїв в місті, розв'язавши конфлікт мирним шляхом.

Десь о 18 годині (27 грудня) до будинку Ради, в кімнату № 33 на третьому поверсі, де чергував С. Кошелев, прибула делегація з думи у складі меншовиків А. О. Вейнгера, А. С. Сандомирського, есера Л. З. Ніколаєвського і більшовички С. І. Гопнер. Прибулі почали агітувати представника більшовиків не починати бою, щоб не пролилася кров робітників. Під час цих переговорів раптово почався обстріл будинку Ради з боку пошти. Свої подальші дії С. О. Кошелев так описує. Він схопив А. С. Сандомирського за горло і хотів застрелити, але С. І. Гопнер і А. О. Вейнгер утримали його руки, прохаючи не вбивати їхнього колегу. Члени делегації всі попадали на підлогу і повзком уздовж стіни сходами спустилися до низу. Автор спогадів говорить, що мирна делегація невідомо куди зникла. Бій, що розпочався, тривав близько 20–30 хвилин. О 9 годині вечора (27 грудня) С. О. Кошелеву подзвонили з пошти з вимогою здатися. У відповідь більшовик повідомив про діяльність змішаної делегації міської думи, яка веде переговори, в яких беруть участь і гайдамаки. З пошти відповіли, що не визнають делегації. Новий бій тривав близько 30 хвилин. Потім упродовж ночі і наступного дня було ще чотири атаки гайдамаків на будинок Ради.

Близько сьомої години вечора (28 грудня), коли вже визначилася перемога більшовиків, до Ради прибула мирна делегація у складі представників міської думи і гайдамацького куреня. Серед прибулих були меншовики, есери, українські соціал-демократи. Мирна делегація просила припинити бій, але оборонці Ради не хотіли цього й чути. Прийшов Е. Й. Квірінг і наполіг на скликанні загальних зборів усіх червоногвардійців, які захищали Раду, разом з членами її президії. Першим на цих зборах виступив Е. Й. Квірінг, інформуючи про мир, але галасом і криком йому не дали говорити. Доповідач намагався докричатися до присутніх, але його не слухали. Тоді втрутилися члени президії Ради, учасники її оборони С. О. Кошелев, А. Й. Новиков, Черноусов. Їм вдалося умовити присутніх прийняти пропозицію Е. Й. Квірінга, що й було зроблено незначною більші-

стю. Було ухвалено рішення, що зборами обирається делегація для переговорів і виробляються умови негайної здачі пошти, делегація посилається на пошту для переговорів, а потім повертається з повідомленням про результати. Мирна делегація відправилася на пошту опівночі, в ніч на 29 грудня [10, с. 125–133].

Цікавими подробицями доповнює діяльність міського самоврядування в названі дні К. Іванов. Він повідомляє, що 27 грудня о 13 годині зібрався пленум виконкому Катерининської залізниці, який з ініціативи залізничної української спілки ухвалив рішення не допустити руйнування Брянського заводу і робітничої Чечелівки. Для з'ясування можливостей припинення бойових дій була обрана комісія з чотирьох осіб (Омельченко, Власенко, К. Іванов, Ф. Клименко), яка, дізнавшись, що це ж саме питання вирішується в міській думі на нараді представників партій і організацій міста, на автомобілі відправилася в думу. Прибувши комісія інформувала учасників наради про мету свого приїзду, але однострійної підтримки не дістала. К. Іванов згадує, що повсюди лунала лайка на брянців і залізничників-більшовиків. Після цього комісія поїхала до виконкому Ради, плануючи потім автомобілем дістатися до штабу гайдамаків. Була 4 година 30 хвилин дня. У будинку Ради комісія залізничників обговорювала з представниками більшовиків Е. Й. Квірінгом і Б. О. Ройзенманом умови, за яких можливе було припинення бойових дій для вирішення суперечки про зброю. Залізничникам порадили звернутися до революційного штабу на Брянський завод, під захистом якого знаходилася Рада робітничих і солдатських депутатів. Під час цих перемовин раптово почався обстріл будинку Ради. Усі присутні миттєво впали на підлогу і залишили приміщення.

У думі в цей час, за спогадами К. Іванова, зала засідань була переповнена. Серед присутніх були й випадкові люди. Було вирішено на ніч в думі залишити по одному представнику від партій та організацій, які продовжили б пошуки шляхів для припинення збройної боротьби. Оскільки зал зайняли гласні, які розпочали своє засідання (?), інші перейшли до кабінету міського голови. З вулиці віддалено лунала кулеметна стрільба. У думі для допомоги пораненим був організований санітарний загін, який врешті-решт дістався пошти, надаючи всім, хто потребував, медичну допомогу.

О 8 годині вечора в думу з'явилися представники Амурського виконкому з протестом від 40-тисячного робітничого селища проти нападу на Раду і з вимогою припинення збройної боротьби. Їм відповіли, що цим займаються усі тут присутні. Військовий отаман

віддав розпорядження на пошту і в польовий штаб про припинення з 1 години ночі військових дій і безперешкодного пропуску представників Брянського революційного штабу В. К. Аверіна і К. Грінбаума. О 1 годині 45 хвилин ночі повідомили, що посланці більшовиків виїхали верхи.

О 3 годині ночі черговий виконкому Катерининської залізниці Маловажний повідомив представникові залізничників в думі, що комендант станції полковник Котляревський готує каральний поїзд з гайдамаками у бік Синельниково. У відповідь Маловажний отримав розпорядження заарештувати Котляревського і ніяких паровозів не давати. Присутній при цьому військовий отаман повідомив про це в штаб українських військ і визнав Котляревського порушником перемир'я.

О 5 годині ранку відсутність В. К. Аверіна і К. Грінбаума вже викликала занепокоєння. К. Іванов додає, що один лише Горобець (Г. Ю. Воробйов) загадково посміхався. О 6 годині 30 хвилин вже відкрито почали лунати звинувачення. У відповідь військовий отаман заявив, що Аверін і Грінбаум негайно будуть у думі, бо він разом з І. П. Мазепою відправляється для їх звільнення.

28 грудня о 8 годині 30 хвилин в думу прибули представники районних стрічкових профспілок Катеринославського залізничного депо з протоколом загальних зборів паровозних бригад і частини робітників з вимогою припинення військових дій на території міста. Цю вимогу К. Іванов пояснює діями представників вільного козацтва серед залізничників, які дізналися про наближення до Катеринослава ешелонів московських червоногвардійців. З цією делегацією окремо говорили представники більшовиків і українських соціал-демократів, не надавши їм відповіді.

О 9 годині в думу з'явилися втомлені В. К. Аверін і К. Грінбаум, які докладно повідомили подробиці свого арешту і утримання. Нарада вже в повному складі почала обговорення умов ліквідації збройного зіткнення, при цьому представники гайдамаків вимагали не тільки повернення броньовика, а й роззброєння всієї Червоної гвардії. Фракція більшовиків стала вимагати перерви для наради, під час якої точно стало відомо про прибуття в Нижньодніпровськ радянського бронепоїзда з ешелоном червоногвардійців. Об 11 годині більшовики заявили про неприйнятність умов роззброєння робітників і, вважаючи подальші переговори непотрібними, пішли з наради. Їм почали наслідувати й інші фракції. К. Іванов свідчить, що есери і бундівці залізничника, який виходив із зали думи, супро-

воджували істеричними вигуками: «Вікжель, куди» [8, с. 123–125].

Цікаві дані про діяльність І. П. Мазепи під час цих подій повідомляє П. В. Феденко. Коли в Раді РСД обговорювався ультиматум висунутий гайдамаками більшовикам з вимогою повернути броньовик, присутній під час цих дебатів В. К. Аверін «сказав згрідливо, мовляв ультиматум писаний «гайдамацькою» мовою». Проти цього запротестував І. П. Мазепа та інші члени Ради, особливо єврейські соціалісти, назвавши В. К. Аверіна шовіністом. Коли ж почалися бої, то перевага була на боці гайдамаків і вільного козацтва. Тому більшовики запропонували переговори про замирення. Фракція УСДРП в Раді РСД відразу відмовилася бути посередником у переговорах, але фракції поміркованих соціалістів, як пише П. В. Феденко, «благали» українців не відмовлятися від переговорів, «щоб не лилася пролетарська кров».

І. П. Мазепа, Третяк, Я. С. Капустян та інші українські діячі, члени РРСД, під кулями, як політичні дорадники, ходили на переговори між штабами гайдамаків і більшовиків. Українцям вони радили твердо стояти на вимогах свого ультиматуму Червоній гвардії. У цей же момент і міська дума почала пропонувати обом ворогуючим сторонам переговори про мир. І. П. Мазепа радив українському штабові припинити переговори, бо були певні відомості про наближення нових частин російських червоногвардійців із-за Дніпра. Однак під тиском членів думи, поміркованих соціалістів, гайдамаки прийняли пропозицію про мирні переговори. Більшовики ж це використали і затягли переговори до прибуття в Катеринослав московських червоногвардійців, за допомогою яких у місті була проголошена радянська влада. Привертає увагу факт, що українські діячі і більшовики в своїх спогадах зовсім протилежно оцінюють наміри думи в її діяльності під час означених подій [15, с. 36–37].

Які висновки можна зробити з перегляду та аналізу подій кінця грудня 1917 р. у Катеринославі та ролі в них міського самоврядування. Перш за все слід враховувати, що обрана в серпні 1917 р. на демократичних засадах і переважно за партійними списками міська дума Катеринослава відображала собою увесь спектр партійно-політичних симпатій виборців губернського центру. З її 113 гласних було майже 50 % поміркованих соціалістів, майже 20 % більшовиків і майже 30 % консервативних діячів. Більшовицька фракція була представлена 22 гласними, а в трьох українських фракціях було 9 гласних. Фактом є те, що будучи в достатній мірі партійно заангажованою, дума реальної ваги не мала.

Показовим є те, що помірковані соціалісти, серед яких були й гласні думи, для врегулювання збройного конфлікту використали не міське самоврядування, а окремо скликану нараду. Сама ж дума на своє засідання, до того ж в досить обмеженому складі, спромоглася зібратися лише увечері 28 грудня, коли ситуація в місті вже беззаперечно визначилася на користь більшовиків. Тобто вона відставала від розвитку подій, не говорячи вже про можливість реально впливати на них.

У цілому ж події кінця грудня 1917 р. у Катеринославі показують, що міська дума не мала вагомого впливу на їх розвиток. Обидві ворогуючі сторони (українці та більшовики) використовували її з тактичних міркувань, намагаючись домовленостями про припинення вогню покращити своє становище в той чи інший момент. Ініціаторами використання міської думи як посередника для припинення бойових дій були переважно помірковані соціалісти (меншовики, бундівці, есери, ОЄСРП та ін.), але всі їхні спроби виявилися, як правило, малорезультативними. Дума мала авторитет влади не підкріплений авторитетом сили, а остання в тій ситуації ставала вирішальною. Тому все залежало від позиції українців і більшовиків, які мали збройні формування, відповідно гайдамаків з вільним козацтвом та червоногвардійців. У грудні 1917 р. влада в Катеринославі належала Губернській революційній раді, яка представляла в регіоні Українську Народну Республіку. Проте більшовики не приховували своїх намірів захопити владу в місті, що успішно й здійснили 27–29 грудня 1917 р.

Історичний досвід цих подій у першу чергу показує небезпеку для держави та суспільства наявності нехай навіть в окремих партійно-політичних сил власних збройних формувань. Їх поява стає прямою загрозою можливої громадянської війни. Право на збройні формування має належати тільки (і виключно) державі, в якій до того ж по-справжньому діють принципи народного суверенітету та верховенства права.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Аверин В.** Борьба за Советскую власть (Екатеринослав 1917–1918 г.). Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917– октябрь –1922. Екатеринослав: Издание Екатеринославского губкома КП(б)У, 1922. С. 82–86.
2. **Аверин.** Корниловщина и Октябрь. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей [Б. м.]: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927. С. 137–149.
3. **А. Г.** Введение. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник

воспоминаний и статей [Б. м.]: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927. С. 5–13.

4. **Борщевский В. Я.** Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции. Дніпропетровськ, 1962. Ч. II. 168 с.

5. **Борщевський В. Я.** Робітники Катеринослава в дні Жовтня. Дніпропетровськ: Дніпропетровське книжкове вид-во, 1961. 156 с.

6. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. [Дніпропетровськ]: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия октябрьской революции, 1927. 292 с.

7. Журнали засідань Катеринославської міської думи. 24 сепня 1917 – 5 січня 1918 рр. ДАДО (Держ. архів Дніпропетровської обл.). Ф. 469. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–436.

8. **Иванов К.** Железнодорожники и екатеринославский Октябрь. Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 – октябрь – 1922. Екатеринослав: Издание Екатеринославского губкома КП(б)У, 1922. С. 121–126.

9. **Ковальчук М.** Битва двух революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. Т. 1. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2015. 608 с.

10. **Кошелев С.** Борьба за власть. Бой с гайдамаками. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей [Б. м.]: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927. С. 121–136.

11. **Мазепа І. П.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921: I. Центральна Рада–Гетьманщина–Директорія. II. Кам'янецька доба. Дніпропетровськ: Січ, 2001. 415 с.

12. **Новиков А.** Екатеринославский Октябрь. Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 – октябрь – 1922. Екатеринослав: Издание Екатеринославского губкома КП(б)У, 1922. С. 87–94.

13. Памятные дни. Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 – октябрь – 1922. Екатеринослав: Издание Екатеринославского губкома КП(б)У, 1922. С. 95–98.

14. Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 – октябрь – 1922. Екатеринослав: Издание Екатеринославского губкома КП(б)У, 1922. 270 с.

15. **Феденко П.** Исаак Мазепа борець за волю України. Лондон: Вид-во «Наше Слово», 1954. 228 с.

16. **Чабан М.** У старому Катеринославі (1905–1920 рр.). Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2001. 360 с.

17. **Шатров М.** Город на трёх холмах. Книга о старом Екатеринославе. Изд. 2-е, испр. и доп. Дніпропетровськ: Промінь, 1969. 416 с.

18. **Шевченко Г. І.** Василь Кузьмич Аверін. Дніпропетровськ: Промінь, 1970. 123 с.

Надійшла до редкол.: 6.03.2019

Прорецензовано: 17.03.2019